

СИСТЕМА КОНСОНАНТИЗМУ В ПОЛІСЬКІЙ ГОВІРЦІ С. ЛИПНЕ

Анотація

У статті проаналізовано відмінності в системі приголосних на матеріалі поліської говірки села Липне¹. Детально описано варіативність консонантів у різних фонетичних умовах. Установлено, що на рівні консонантизму в говірці домінують ознаки, характерні для середньополіського діалекту. Розширено ареалогічну інформацію про фонетичні явища цього типу в українських говорах.

Ключові слова: *діалект, поліська говірка, приголосна фонема, звук, депалаталізація.*

Говірку с. Липне з ареалу західнополісько-середньополіського пограниччя, як показують дотеперішні наші дослідження, характеризує ряд специфічних фонетичних [2; 3; 7], морфологічних [1; 6; 8; 9] та лексичних [4; 5] ознак. У зв'язку з цим цікаво простежити специфіку місцевої консонантної системи, яка дотепер не була предметом спеціального дослідження. Вивчення варіативності реалізації приголосних на матеріалі кожної української говірки важливе для з'ясування всіх деталей процесу формування українського консонантизму.

Мета дослідження – на матеріалі однієї поліської говірки простежити специфіку реалізації приголосних фонем. Для цього виконано такі завдання: у спонтанному мовленні поліщуків простежено лексеми, які відображають відмінності супроти літературної мови в реалізації приголосних; дібраний матеріал систематизовано відповідно до класифікації консонантів за місцем творення; прокоментовано умови появи різних варіантів приголосної фонем.

Фонетичну систему липенської говірки характеризує відсутність фонемі [ф]. Еквіваленти її – звукосполюка [хв]: *хвóрма, хвéрма / ухвéрма, хва́за, хварш, хвасóн, русхвасóвани, хванéра, хві́ркат', тил'іхвóн, хва́брика, хвабрі́чни,*

¹ Село Липне (місцеві варіанти назви – *Ліпни, Ліпн'ї*) належить до Ківерцівського району Волинської області.

*хвам'іл'їа, хви́ура, бухвѣт, сарахвѣн, хвѣокус, хвѣрби, хварту́х, шѣхвир, шѣхва, хвѣйни, хвѣйно, л'їхвик, хв'їша «афіша», грахв'їн, хвирѣнка «фіранка», стуграхв'їруват' «сфотографувати», путсухв'їт «прибивати дошки стелі до сволоків знизу, а не зверху»; звуки [х]: хѣрма, хурѣмни «вдало пошитий, такий, що ідеально підходить (про одяг)», худбѣл, худбѣлка, худбул'їст, арихмѣтика, храни́уз, хундѣминт, ту́хл'ї, ту́хол', торх, хламѣс'т'їр «фломастер», хренч «чоловічий сукняний піджак», ку́хро «велика дерев'яна скриня», пор. пол. *kufier* [12, с. 164], хлакѣн, хлот, хронт, хлак «прапор», пор. рос. *флаг* «т. с.»; [п]: пудбѣл, пудбѣлка, пудбул'їст, пасѣл'а, штрап, штрапувѣт', прущтра́пиц'а, прѣндза, прѣндзил' «китиця біля хустки, скатертини», пор. пол. *frędzla, frędzel* [14, с. 130]; [к]: кухвѣйка; [в]: свѣл'т.*

Фонема [в] у звукові [ў] реалізується рідко, хіба що перед наступним [в]: *ўвѣчири, ўвѣдит', ўвистї, Ўвидин':ѣ* «свято Введення в храм Пресвятої Богородиці», *ўваздїлит'* «із силою вдарити», *ўвизтї* «т. с.», *ўвѣрси / ўвирс'ї* «зверху; вгорі», *ўв'їриц'а* «втратити чиясь довіру», *ўвїліцидни* «в часі Великодня», а також після [у] в кінці складу: *буў, пучуў, к'їнуў, с'їруўно / с'уруўно* «байдуже», *впуўд'н'ѣ* «опівдні», *туўчу́т'* «товчуть».

Одна з особливостей говірки – тенденція до ствердіння губних фонем перед континуантами передніх голосних *ѣ та (в закритому складі) *е. Перед ненаголошеним рефлексом *ѣ, *е відбулася звичайна депалаталізація губних, до того ж послідовно: *пис'н'ї, смишїт', бидѣ, писѣк, видрѣ, мишѣк, спивѣт', бигѣм, симн'ѣ, винк'ї, свитїло, звирина, зминїла, дай бѣби, на дѣби, на пѣплави, в цѣркви, на грѣби, в л'ѣмпи, на лїпи, пу мѣрки, в бул'би, кѣмин', пѣпил, лѣбид', грѣбин', хмилнї, прїпик* тощо.

Перед наголошеними рефlekсами *ѣ та (в закритому складі) *е можлива депалаталізація губних [в'], [п'] із розвитком додаткової артикуляції [й], одначе це явище відбувається лише за умови, коли перед губним нема іншого кореневого приголосного. Щоправда, воно не має не має регулярного характеру: навіть у мовленні однієї особи можна спостерегти як паралельні структури *тиб'ї / тибїї, сиб'ї / сибїї, чулув'їк / чулувїїк, нив'їстка / нивїїска,*

в'ек / вйек, в'ечно / вйечно, в'ідра / вйідра, п'івин' / пйівин', б'іли / бйіли, в'ішат' / вйішат', хоча в основному тільки *вйів, привйів, завйів, дувйів, вйіз, привйіз, завйіз, пувйіз, пйік, пупйік, запйік* і под. Результатом ствердіння за тих же умов носового [м'] може бути додаткова артикуляція [н'] (очевидно, внаслідок прогресивної асиміляції за способом творення [мй] > [мн']): *м'іс'ац' / мн'іс'ац', м'ірат' / мн'ірат', м'ісиш / мн'ісиш, м'ісце / мн'ісце, нам'ітиц' / намн'ітиц'* «рушник, яким на весіллі перев'язували сватів», але тільки *грумн'ічат'* «гребувати». Якщо перед депалаталізованим [м] був інший приголосний, то він опускається: *вм'іт' / мн'іт', дум'іц':а / думн'іц':а* «додуматися». Наслідки подібного за природою і характером явища – прогресивної асиміляції за способом творення у групі [мй] > [мн'] – послідовно відображено у словах на зразок *мн'асо, мн'ач, мн'ат', мн'ак'і, симн'а, полумн'е, йімн'е* «вим'я», *с'імн'е, йімн'е / мн'е* «ім'я» та под.

Депалаталізацію губних простежено й перед [и]-рефлексом ненаголошеного *ε: *дэвіт', дивит'іни, дивин'осто, дивиц':от, п'амит', запамит'ат', спамит'ац':а*. Перед [а]-рефлексом *ε ствердіння губного в основному супроводжується розвитком епентези [й]: *пйат', пйат'орка / пйат'урка, вйаз'ат', привйаз'ани, вйанут', вйалі* тощо. У випадку, коли перед губним стоїть інший приголосний, що належить до префікса, відбувається спрощення трикомпонентної консонантної сполуки шляхом опускання губного: *зйаз'ат', зйаз'ани, зйаз'ок, зйаз'ка, зйаз'кува', зйаз'но, пудйаз'ат', пудйаз'ани*. Якщо ж перед губним стоїть кореневий приголосний, то депалаталізація відбувається без розвитку додаткової артикуляції: *с'ва'то, с'ва'тичко, ус'ват'ах* «під час свят», *с'ват'і, с'ват'іт', с'вач'єни, с'ват'кува'т', пріс'ваток* «невелике свято», так само *дз'вах* (попередній свистячий при цьому зберігає м'яку вимову, набуту через регресивну асиміляцію за м'якістю).

Відмінності супроти літературної мови в мікросистемі передньоязикових приголосних також пов'язані в основному з меншою частотністю м'яких консонантів через їх ствердіння в ряді позицій.

Послідовну депалаталізацію передньоязикових [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'] простежено перед [и]-рефлексом ненаголошених *ě, *ę та (в закритому складі) *e: *диді́, дидо́к, стина́, цина́, дивча́та, дитк'і́, па́сика, лині́ви, лившу́н, лиса́, лисні́чи, лисні́к, лишчі́на, лискóви, циді́лка, симн'а́, слиді́, слидо́к, синóжат', вдилі́т', дитварн'а́, цил'ус'ійк'і́, цилу́шка, в кумóри, на ха́ти, в газéти, пу пра́вди, в дулі́ни, на пирі́ни, на во́ли, в л'іси, на гурóди, на пристóли, на вагза́ли, в зо́шити, в ко́мини, на пирилáзи, на вб'іди, на го́зири, го́син', вгі́син', го́син':у, симна́цит', симсо́т, де́сит', де́ситиро, вдина́цит', вдина́цити, вдина́цитиро, штирна́цит', штирна́цити, штирна́цитиро, два́ц:ит' / два́цит', трі́ц:ит' / трі́цит', глид'і́т', глид'і́ц:a* тощо. Перед рефлексами наголошених *ě, *ę ствердіння цих консонантів представлено лише у словоформах *це́ни, в йаку́ це́ну, хле́ви, слéпутин', пуце́лит', ці́ли, дваце́тиро, трице́тиро*.

У говірці спостережено ствердіння афrikати [ц'] і в інших випадках, зокрема у зворотних дієсловах на зразок *вз'а́ц:a, пита́ц:a, налумі́ц:a, смийа́ц:a, пита́йіц:a, бирéц:a, виде́ц:a, вину́ц:a, мина́йуц:a, смийу́ц:a, пішу́ц:a* тощо; у складі суфікса -ц'к- у структурі прикметників та похідних від них прислівників: *нимéцк'і́, пу-нимéцк'і́, пу-нимéцком, вдувéцк'і́, жинóцк'і́, парубóцк'і́, крипе́нк'і́, здурувéцк'і́* тощо; в іменникових суфіксах -ец', -иц'a та їх варіантах, за винятком позиції перед наголошеним закінченням -і: *бухунéц, бухунца́, кунéц, с кунца́, хло́пиц, хло́пи, па́л'іц, па́лици, л'а́миц* «ковтун у волоссі», *крипе́ц* «кремезний чоловік», *йіде́ц, пуйасні́ца, в пуйасні́ци, па́дални́ца* «веретінниця», *букуві́ца, вдуві́ца, купані́ца, купані́ци, пагути́ца* «павутиння», *дубрі́тни́ца* «добродійка», *пуха́тни́ца* «жінка, яка часто ходить до сусідів» тощо, але *бухун'ц'і́, кун'ц'і́, млин'ц'і́, вдувц'і́*; у формах давального та місцевого відмінків однини іменників І відміни із суфіксом -к-(а), за винятком позиції перед наголошеним закінченням -і: *дай ниві́йсци, занисі́ суба́ци, дай сус'і́ц:и, пу ла́вци, у ша́пци, у спра́вци, на па́лици, в кошáрци, на ті́ц:и, в дуйо́нци, в руспашо́нци, в курóбци, в кулі́сци* тощо, але *дуц':і́, пу руц'і́* та ін.

Депалаталізація торкнулася й решти свистячих у частці -с'а зворотних дієслів: *ба́чилиса, бра́лиса, т'агну́ласа, спла́кавса, дупита́вса, втумі́лусо,*

наб'ігалусо, пур'ізавса, налувчівса, намучиласа, пунтаїса, бирéса, смийéса, видéса, у складі суфіксів *-с'к-*, *-з'к-* у структурі прикметників та похідних від них прислівників: *пáн'ск'і, пу-пан'ск'éму, рúск'і, пу-рúском, пól'ск'і, пу-пól'ском, бирулу́ск'і, жидівск'і, хадз'áйск'і, блі́зк'і, слі́зко* та под., пор. також *кулóд'аз / кулóд'ас*.

У говірці переважно депалаталізовані й шиплячі, зокрема в тих позиціях, де в літературній мові представлено пом'якшені їх варіанти, зокрема перед рефlekсами кореневого **e*, який стоїть у закритому складі, а за аналогією – й у відкритих складах: *шис'ц' / шис', шисна́цит', шис:óт, шéз'дис'ат / шéйдис'ат, жінка, жинк'і, жінучка, шчі́тка, шчитк'і, шчі́тучка, пчі́лка, пчі́луйка, шчил', шчі́лни, шчилі́на, шчил'убина, вéчор, вичурк'і, вичурні́ца, вичуркува́т', вичі́рн'і, вичі́ришин'і* тощо; в кінці основ іменників, прикметників, за винятком позиції перед наголошеною флексією *-і*: *клóч:е, бис клóч:а, в клóч:и, камин'áч:е, лумáч:е, нимá сáжи, биз гудéжи, на гру́ши, на гуну́чи, кал'а пéчи, сирид нóчи, в рóзкуши, тійа гуну́чи, в гі́чи, плéчи, грóши, вóши, хурóши л'úде, гарáчи дн'і, паху́шчи квитк'і* тощо, але *на миж'і, в душ'і, в йурж'і, в шалаш'і, на плич'і, в пич'і, душч'і, калач'і, плашч'і, кл'уч'і* та ін.

Для фонетичної системи говірки характерна невелика частотність вживання вібранта [p']. Його депалаталізація відбулася послідовно, окрім позиції перед [i]-рефлексом наголошеного **ě*: *рівни, рик, крéпк'і, крéпко, крéпос'т'* «сила», *скарéй* «швидше», *гриши́т', грих'і, бúра, биз бúри, г'іра, заприжу́, бурáк, пурáдок, граз'á, утрóх, вару́, рáсни, рáсно, прáсти, прáжа, прáмо, за царá, ду мóра, куру́, кúрат', раб́и, м'ірат' / мн'ірат', гувуру́, заратува́т', рад'úга, радóк, виштирóх, вичéрат', дрáпат', драпáк, гра́дка*, але *р'ічка, р'ідк'і, р'ідко, гр'іх, гур'іх, гур'ішин'а* «ліщина», *пур'ізат', стр'іха, пу двур'і*. Збережено [11, с. 398] твердість [p] у лексемах *накара́чках, кара́чкац:а*.

На відміну від літературної мови, м'яка вимова передньоязикових [д'], [т'], [з'], [с'], [л'], [н'] збережена у випадках, коли [e] < **e*, **ь* перед твердим приголосним та в кінці слова заступається звуком [o]: *с'ой / ц'ой, вс'ой, вс'о, кус'ц'óр, вирт'óно, дут'óн, д'áт'ол, кл'он, гúз'ол, він'он, пувін'он, крас'óн, рас'óн*,

пиркал'ови, вишин'ови, вирхул'одица тощо. Збереження м'якої вимови бокового [л'] простежено ще перед [і]-рефлексом давнього *i у словах *кал'іна, мул'ітва*, а також у тих ненаголошених складах, де відбувся розвиток [e] > [і]: *пал'іц, закал'іц, видел'іц, бис крил'іц, вал'іц, кл'івута, тил'іхвон*.

Зменшення порівняно з літературною мовою частотності фонемі [й] пов'язане з дією кількох фонетичних закономірностей, зокрема з утратою кінцевого [й] у флексіях називного відмінка прикметників та дієприкметників чоловічого роду, а також деяких співвідносних із ними займенників: *зилéни, сін'і, вчурáшн'і, мулуді́, гулóдни, загулóд'ани, вишин'ови, вичі́ришн'і, нибéск'і, здурувéцк'і, крипéцк'і, здурóви, пумáзани, зрóbл'ани, принéс'ани, привéз'ани, намал'óвани, скóс'ани, йак'і, так'і, вс'ák'і* тощо; опусканням кінцевого [й] у флексіях 2 особи однини наказового способу дієслів з односкладовою відкритою інфінітивною основою на [и]: *ти* (пор. префіксовані форми: *ві́ти, запі́, пупі́, дупі́, пирипі́, утпі́*), *би* (пор. префіксовані форми: *ві́би, забі́, пубі́, дубі́, пирибі́, удбі́, набі́*), *ми* (пор. префіксовані форми: *пумі́, зми, думі́*), *ли / л':і* (пор. префіксовані форми: *ві́ли / віл':і, залі́ / зал':і, зли, пирилі́ / пирил':і, налі́ / нал':і*), *ши* (пор. префіксовані форми: *заши́, ві́ши, пириши́*), *кри* (пор. префіксовані форми: *пирикрі́, закрі́, накрі́*); утратою кореневого [й] після голосного звука префікса в дієсловах на зразок *приті́, вимáт', він'ат', примáт', прин'ат', пиримáт', пирин'ат', нан'ат', зан'ат', пун'ат' / пón'ат'* «зрозуміти», так само в усіх формах цих дієслів (як-от: *приду́, при́диши, при́де, при́дим, при́дите, при́дут', при́ді, при́д'ім, при́д'іт', пришо́в, пришла́, пришло́, пришли́, вимáйу, вимáйіш, вимáйе, вимáйім, вимáйіте, вимáйут', ві́му, ві́миши, ві́мим, ві́мите, ві́мут', ві́ми, ві́м'іт', він'ав, він'ала, він'ало*) та в похідних (*примáк, примáцк'і*), а також у формах минулого часу дієслів *пуйті́, зайті́, ві́йти, пирийті́* (як-от: *пушо́в, пушла́, пушло́, пушли́; зашо́в, зашла́, зашло́, зашли́; ві́шов, ві́шла, ві́шло, ві́шили; пиришо́в, пиришла́, пиришло́, пиришли́*). Принагідно варто зауважити збереження кореневого [й] не тільки в інфінітиві *пуйті́*, але й в особово-числових формах цього дієслова: *пуйду́, пуй́диши, пуй́де, пуй́дим, пуй́дите, пуй́дут', пуй́ді, пуй́д'іт'*.

Деякі фактори зумовили наявність звука [й] у тих позиціях, де він відсутній у літературній мові. Наприклад, свердіння губних перед наголошеними рефlekсами *ě та (в закритому складі) *e може супроводжувати розвиток додаткової артикуляції [й]: *тиб'і / тибйі, сиб'і / сибйі, чулув'ік / чулувйік, нив'істка / нивйістка, в'ек / вйек, в'ечно / вйечно, в'ідра / вйідра, п'івин' / пйівин', б'іли / бйіли, в'ішат' / вйішат', привйіз, привйів, пунйік.*

Більшу супроти літературної мови частотність у місцевій говірці мають пом'якшені варіанти задньоязикових та фарингальної фонем. У звукосполуках, що відповідають колишнім *гы, *кы, *хы, послідовно простежено вторинне пом'якшення вказаних приголосних: *х'ітри, сук'іра, х'ітат', к'ісли, к'інут', к'ідат', зг'інут', г'іра, г'ібил', г'ідот':е, г'ічка, к'імбálка, к'ійок, к'ініт', к'іл'імок, к'ірза, к'ішка, к'іс'іл' та ін.*

Подібне секундарне пом'якшення спостережено й у звукосполуках [г'е], [к'е], [х'е], [г'і], [к'і], [х'і], [г'і]: *бук'ет, так'эзни, так'эци* «аж такий великий», *сук'énка, к'énка, к'édi, к'éпск'і, к'éпско, цук'éрок, цук'éрн'а, цук'éрник, гук'éнце, гук'éничко, так'é / так'éйе, вс'ак'е, мн'ак'е, г'узк'е, тóнк'е, к'еб* «коли б», *к'él'н'а* «кельма, лопатка муляра», *к'іруват', к'ін'д'ух* «кендюх, шлунок тварини», *к'ітрад'* «зошит» < *тетрадь [13, с. 562], *сук'éйк'і, сук'éйко, глух'éйк'і, т'іх'ійк'і, т'іх'ійко, плóх'ійк'і, плóх'ійко, дуруг'éйк'і, злиг'éйка, лэг'ійк'і, лэг'ійко, г'іро́й* «безтурботна людина» < *герóй, г'іро́йка* «безтурботна жінка» < *герóйка, г'іро́йство* «безтурботність» < *герóйство, г'éstка* «підкладка з товстої тканини для надання одягові потрібної форми», *г'éли* «ноги (зневажливо)», *г'én'дз'ур* «графин, посудина з вузьким довгим горлом», пор. пол. *gęsior* «гусак; сулія» [10, с. 495], *г'едз* «невмотивоване, надмірне роздратування; надмірно дратівлива людина», *г'ідзуват'* «збуджено бігати від укусів гедзя; дратуватися», *г'ідзун* «невмотивоване, надмірне роздратування; надмірно дратівлива людина», *г'ізунт* «здоров'я, сила», пор. нім. *gesund* «здоровий» тощо.

Говірка с. Липне розташована в ареалі середньополісько-західнополіського пограниччя, але на рівні консонантизму домінують ознаки,

характерні для середньополіського діалекту. Більшість опрацьованих фонетичних явищ – інновації, ареал яких продовжується в суміжних говірках. Відзначено помітну варіативність реалізації приголосних фонем, що, можливо, пов'язано з перехідним характером говірки. Перспективи дослідження вбачаємо в потребі вивчити специфіку позиційної реалізації сучасних голосних.

Список використаної літератури

1. Громик Ю. В. Словозміна прикметників у поліській говірці села Липне / Ю. В. Громик // Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. – 2012. – Вип. 23. – С. 19–24.

2. Громик Ю. В. Комбінаторні звукові зміни в поліській говірці села Липне: асиміляція, дисиміляція / Ю. В. Громик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія (мовознавство). – 2014. – Вип. 19. – С. 107–112.

3. Громик Ю. В. Комбінаторні звукові зміни в поліській говірці села Липне: метатеза, протеза, афереза, синкопа, апокопа, епентеза / Ю. В. Громик // Типологія та функції мовних одиниць : наук. журн. – 2014. – № 2. – С. 67–76.

4. Громик Ю. В. Лексика тематичної групи «риси характеру людини та її поведінка» в поліській говірці с. Липне / Ю. В. Громик // Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах : збірник наукових праць. – 2007. – Вип. 4. – С. 63–82.

5. Громик Ю. В. Лексика тематичної групи «фізичні риси людини та частини її тіла» в поліській говірці с. Липне / Ю. В. Громик // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія : Філологічні науки. Мовознавство. – 2010. – № 2. – С. 32–38.

6. Громик Ю. В. Особливості словотвору та словозміни займенника в поліській говірці с. Липне / Ю. В. Громик // Літопис Волині : всеукраїнський науковий часопис. – Ч. 4. – Луцьк : РВВ «Вежа», 2008. – С. 135–141.

7. Громик Ю. В. Рефлексація давніх голосних у поліській говірці с. Липне / Ю. В. Громик // Молодий вчений. – 2015. – № 2. – С. 87–96.

8. Громик Ю. В. Система дієслівних форм у поліській говірці села Липне / Ю. В. Громик // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія : Філологічні науки. Мовознавство. – 2014. – № 2 (279). – С. 89–92.

9. Громик Ю. В. Словозміна іменників у поліській говірці села Липне / Ю. В. Громик // Літопис Волині : всеукраїнський науковий часопис. – 2011. – Ч. 10. – С. 104–110.

10. Етимологічний словник української мови : у 7 т. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 1. – 631 с.

11. Етимологічний словник української мови : у 7 т. – К. : Наукова думка, 1985. – Т. 2. – 570 с.

12. Етимологічний словник української мови : у 7 т. – К. : Наукова думка, 1989. – Т. 3. – 552 с.

13. Етимологічний словник української мови : у 7 т. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 5. – 703 с.

14. Етимологічний словник української мови : у 7 т. – К. : Наукова думка, 2012. – Т. 6. – 566 с.

Yuriy Gromyk

**SYSTEM OF CONSONANTS
IN THE POLISSYAN PATOIS OF THE VILLAGE LYPNE**

Summary

In the article the differences in the system of consonants of the Polissyan patois of the village Lypne are analyzed. Describes in detail the variability of consonants. At the level of system of consonants in the patois dominated by signs characteristic Middle-Polissyan dialect. Arealogical information about the phonetic phenomena of this type in the Ukrainian dialects is expanded.

Key words: *dialect, Polissyan patois, consonant phoneme, sound, depalatalization.*